

Голові спеціалізованої вченої ради
ДФ 35.051.014
у Львівському національному університеті
імені Івана Франка
доктору історичних наук, професору,
завідувачу кафедри новітньої історії
України імені Михайла Грушевського
Львівського національного університету
імені Івана Франка
Сухому Олексію Миколайовичу

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора історичних наук, професора кафедри історії та археології України Волинського національного університету імені Лесі Українки

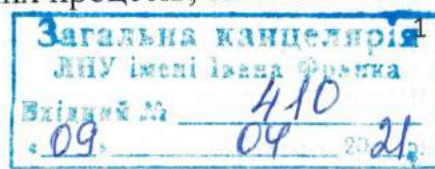
Шваба Анатолія Георгійовича

на дисертацію Данилів Наталії Романівни «Політика США щодо єврейської еміграції з СРСР (1967–1989 рр.)», подану до захисту у спеціалізовану вчену раду ДФ 35.051.014 у Львівському національному університеті імені Івана Франка на здобуття наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія»

1. Актуальність обраної теми

Дисертація Наталії Романів присвячена малодослідженій в українській історіографії темі еміграції євреїв із СРСР у 1960–1980-х роках, сфокусованій на передумовах, причинах та обставинах єврейської еміграції; становищі євреїв та політиці радянського керівництва щодо забезпечення їх національно-культурних потреб, громадянських прав і свобод; політиці СРСР, США та Ізраїлю щодо єврейської еміграції; ролі геополітичних та міжнародно-правових чинників у цьому процесі; діяльності міжнародних і американських єврейських організацій із підтримки та організації еміграції радянських євреїв; відстеженні механізмів зовнішньої організаційної підтримки та фінансуванню процесу еміграції; аналізі чисельності, динаміки, напрямків та механізмів еміграції.

Запропонована авторкою концепція та міждисциплінарний підхід до дослідження теми суттєво розширює розуміння особливостей єврейської еміграції з СРСР, зокрема, та глобальних міграційних процесів, загалом.

2. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Сформульовані у дисертації наукові положення і висновки узгоджені з визначеними авторкою метою та завданнями дослідження, обґрунтовані відповідно до концепції дослідження.

Запропоновані наукові положення сформульовані на основі широкої джерельної бази: архівних документах Галузевого державного архіву Служби безпеки України – 38 одиниць, електронного архіву Jewish Telegraphic Agency – 14 одиниць, електронного архіву Joint Distribution Committee – 35 одиниць, електронного архіву Jewish Virtual Library – 7 одиниць, електронного архіву Center for Jewish History – 18 одиниць, електронного архіву Congress.gov – 8 одиниць, Central Intelligence Agency – 10 одиниць, інших електронних архівів – 16 одиниць), разом 150 одиниць; інтерв'ю – 6 одиниць; опублікованих електронних документів – 9 одиниць; збірників документів – 10 одиниць; спогадів – 8 одиниць; аудіо та відео документів – 4 одиниці; періодичних видань – 37 одиниць та наукових досліджень – 159 одиниць.

Виклад історіографії проблеми та джерельної бази дослідження дають підстави стверджувати про належну евристичну роботу, інформаційне забезпечення та фактологічну базу отриманих результатів.

Для досягнення поставлених завдань дослідниця спиралася на загальні принципи науковості та історизму з використанням методів аналізу й синтезу, проблемно-хронологічного, системно-структурного, індукційного та дедукційного, біографічного та інших методів. Вдалася також до використання інструментарію соціологічних досліджень.

Наукові положення дослідження пройшли апробацію під час обговорення тексту дисертації на засіданнях кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн та на звітно-наукових конференціях ЛНУ імені Івана Франка, на трьох міжнародних наукових конференціях. Результати дослідження апробовано також в одинадцяти публікаціях, із яких 7 – у фахових виданнях, визначених переліком ДАК МОН України, 2 – у закордонних виданнях, 2 – у тезах та матеріалах конференцій.

3. Новизна наукових положень і отриманих результатів

Новизна отриманих наукових положень за результатами дослідження дисертантки зумовлена джерелознавчим та науково-теоретичним аспектами,

які полягають у: введенні до наукового обігу матеріалів аналітичних звітів ЦРУ для президентів США та звітів КДБ до ЦК КПУ, з яких у 2015–2016 роках знято гриф секретності, що суттєво розширило доказову базу дискримінаційної політики радянських органів влади щодо національно-культурних прав і свобод єврейської громади; відстеженні форм та методів діяльності правоохоронних органів СРСР із виявлення, переслідування і запобігання еміграційним настроям серед євреїв; з'ясуванні внутрішніх та зовнішніх чинників єврейської еміграції; відстеженні масштабів, динаміки та напрямків еміграції євреїв із СРСР; окресленні форм, методів та напрямків діяльності єврейських організацій США і міжнародних єврейських організацій із підтримки еміграції радянських євреїв та лобіювання перед владою США питання політичного тиску на СРСР з метою скасування обмежень на виїзд із країни; з'ясуванні форм комунікації єврейської громади СРСР зі світовою єврейською спільнотою; відстеженні особливостей політики США щодо еміграції євреїв із Радянського Союзу та її еволюцію на різних етапах.

4. Значення дослідження для науки і практики

Викладені в дисертації положення, фактологічний та ілюстративний матеріал суттєво розширюють знання про причини, особливості та перебіг еміграції євреїв з СРСР; політику СРСР щодо єврейської еміграції; роль в цьому процесі міжнародних єврейських організацій та США.

Наукові результати дисертаційного дослідження мають прикладне значення для науковців, державних службовців, викладачів та вчителів. Вони сприяють поглибленому розумінню ролі еміграційних процесів у сучасній геополітиці, державотворенні, економіці, етносоціальних та культурних трансформаціях; у відстеженні механізмів лобіювання окремими діаспорними спільнотами інтересів своїх співвітчизників у різних країнах світу та історичної батьківщини; у дослідженні еміграційної та імміграційної політики загалом.

Наукові напрацювання Наталії Данилів можуть бути використані при підготовці навчально-методичних розробок із метою викладання загальних та спеціальних курсів у ВНЗ, наприклад, з історії порушень прав людини в СРСР, історії еміграції тощо. Застосовані в дисертації методологічні підходи надаються до застосування в дослідженнях інших аспектів міжнародної політики в 1960–1980-х роках.

5. Повнота викладу основних результатів дисертації в опублікованих працях

Основні положення дисертації опубліковані у фахових наукових виданнях України, у періодичних фахових виданнях іноземних держав, а також у збірниках наукових конференцій. Опубліковані тексти відображають зміст дисертації та охоплюють предметне поле дослідження. Опубліковані здобувачкою наукові праці, які зараховані за темою дисертації, відповідають вимогам п. 11 Постанови Кабінету Міністрів України №167 від 06.03.2019 р. про «Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії». Їх кількість та обсяг дають авторці право публічного захисту дисертації.

6. Оцінка змісту дисертації. Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності

Структура кваліфікаційної наукової роботи Наталії Данилів є цілісною і укладеною відповідно до запропонованої дослідницею структури та концепції. Структура дисертації містить анотації (українською та англійською мовами), список публікацій здобувачки за темою дослідження, вступ, чотири розділи (14 підрозділів), висновки, список використаних джерел, додатки.

Основний текст дисертації викладено на 210 сторінках тексту. Список використаних джерел охоплює 384 найменування. До дисертації подано 18 додатків. Оформлення роботи загалом відповідає вимогам МОН України до кваліфікаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора філософії відповідно до Наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації».

У першому розділі дисертації подано аналіз історіографії теми та джерельної бази, обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження.

Другий розділ «Передумови, причини, та обставини еміграції євреїв із Радянського Союзу» містить підрозділи «Еміграція радянських євреїв: напрямки, динаміка, чисельність», «Політика радянської влади щодо єврейської еміграції», «Боротьба «відмовників» за право на еміграцію: форми і методи».

У третьому розділі «Ініціативи американських єврейських організацій щодо надання права на виїзд євреїв з СРСР» здобувачка розглядає предмет дослідження через «Створення та діяльність єврейських організацій США,

правозахисні акції американських євреїв», «Надання матеріальної допомоги радянським євреям», «Пошуки форм комунікацій: туристичні поїздки».

Четвертий розділ «Політика США щодо порушення прав радянських євреїв на еміграцію» сфокусований на таких аспектах, як «Зовнішньополітична реакція на створення держави Ізраїль: радянський та американський фактори», «Єврейська складова» в імміграційному законодавстві США», «Євреї політв'язні в процесі американсько-радянських обмінів», «Право на еміграцію євреїв з СРСР у візіях американського політикуму».

Висновки узагальнюють концептуальне бачення авторкою предмету дослідження та укладені у відповідності до поставлених завдань.

Додатки містять зведену інформацію про чисельність євреїв в СРСР, статистику еміграції євреїв, фотографії акцій, плакатів, осіб пов'язаних із темою дисертації.

Дисертація Наталії Данилів містить посилання на використані нею у тексті дослідження джерела інформації у разі використання фактологічного матеріалу, ідей, розробок, тверджень, інших відомостей.

За результатами перевірки тексту на плагіат за посередництвом програми Unicheck (звіт від 16.03.2021 р.) 15,9 % тексту мають схожість із інтернет-джерелами, проте ці джерела є власним доробком Данилів Наталії Романівни. У представленій до захисту дисертації не виявлено ознак академічного плагіату, фальсифікацій чи фабрикацій. Без сумніву виконане дослідження має самостійний характер.

7. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації

Зміст, структура та форма викладу представленої до захисту дисертації викликають певні зауваження та потребують уточнення позиції авторки.

Насамперед у роботі не зовсім узгоджуються предмет, мета, завдання дослідження зі структурою роботи і розставлених акцентах у змістовому її наповненні. Заявлений предмет дослідження сфокусований на політиці США щодо єврейської еміграції з СРСР у 1967–1989 роках, мета – на комплексному аналізі політики США щодо еміграції євреїв з Радянського Союзу у 1967–1989 рр. Завдання дослідження загалом перегукуються з предметним полем дослідження, проте, деякі з них (обґрунтувати форми і методи боротьби «відмовників» за свої права, виділити характерні особливості такого явища як

«нешира», охарактеризувати діяльність т. зв. «туристичних груп») стосуються значно ширшого контексту історії еміграції євреїв.

Значно більше запитань виникає із логічно-послідовною структурою роботи, яка зміщує акценти дослідження із заявленого предмету і завдань у бік висвітлення історії еміграції євреїв із СРСР, діяльності міжнародних єврейських організацій із підтримки еміграції євреїв, радянсько-американсько-ізраїльських відносин у заявлений період. У другому розділі домінують сюжети історії еміграції євреїв із СРСР (Розділ 2. Передумови, причини та обставини еміграції євреїв із Радянського Союзу: 2.1 Еміграція радянських євреїв: напрямки, динаміка, чисельність; 2.2. Політика радянської влади щодо радянських євреїв; 2.3. Боротьба «відмовників» за право на еміграцію: форми і методи). Третій розділ зосереджений на діяльності міжнародних єврейських організацій із підтримки еміграції радянських євреїв (Розділ 3. Ініціативи американських єврейських організацій щодо надання права на виїзд євреїв з СРСР: 3.1. Створення та діяльність єврейських організацій у США; 3.2. Правозахисні акції американських євреїв, 3.3. Надання матеріальної допомоги радянським євреям; 3.4. Пошук форм комунікації: туристичні поїздки). Четвертий розділ, який ніби-то найбільше узгоджується із заявленими предметом та об'єктом дослідження, зосереджений на ізраїльсько-американських та ізраїльсько-радянських відносинах, лобіюванні єврейськими організаціями США перед американською владою питання еміграції радянських євреїв, використанні питання про захист прав людини у протистоянні СРСР та США в період «холодної війни» (Розділ 4. Політика США щодо порушення прав радянських євреїв на еміграцію: 4.1. Зовнішньополітична реакція на створення держави Ізраїль: радянський та американський фактори; 4.2. «Єврейська складова» в імміграційному законодавстві США; 4.3. Єврей-політв'язні в процесі американсько-радянських обмінів; 4.4. Право на еміграцію євреїв з СРСР у візіях американського політикуму).

Певні застереження викликає нечіткість формулювань вступної частини, відповідність змістового наповнення розділів і параграфів їх заявленій тематичній скерованості, стиль викладу тексту.

Актуальність теми дослідження зведена до проблеми забезпечення громадянських прав і свобод в СРСР, одним із проявів якої було обмеження права на вільний виїзд з країни, натомість, доречніше було би зупинитися на актуалізації ролі політики США щодо єврейської еміграції.

Не зовсім обґрунтована нижня хронологічна межа дослідження. Авторка її пов'язує із суттєвим збільшенням території Ізраїлю внаслідок Шестиденної війни та потребою значних людських ресурсів для її заселення. Проте, не вказується на будь-яких змінах у політиці США щодо еміграції євреїв із СРСР. Тим більше, обґрунтовуючи наукову новизну, дисертантка констатує, що зовнішня політика США у досліджуваний період не мала вираженого проізраїльського характеру і була зорієнтована, найперше, на реалізацію власних інтересів (с. 16). Окрім того, досліджуючи динаміку еміграційного руху здобувачка констатує, що вона набула значних масштабів на початку 1970-х років.

Заявлена наукова новизна результатів дослідження окреслена ширше предмета дослідження і безпосередньо стосується процесу еміграції євреїв з СРСР, а не політики США щодо неї: дискримінаційна політика радянської влади щодо недотримання політичних та громадянських прав; поява та особливості явища «нешира»; еміграційні настрої серед єврейської громади СРСР; функції т. зв. «туристичних груп» тощо.

Огляд стану наукової розробки теми значно виграв би, коли був би здійснений через призму аналізу досліджень, присвячених політиці США щодо еміграції євреїв із СРСР. Натомість, основна увага зосереджена на роботах, присвячених становищу євреїв в СРСР, дослідженню еміграційних процесів загалом. Незрозуміло чому до історіографічних досліджень авторка відносить спогади, інформацію із сайтів єврейських громадських організацій, журналістські розслідування; їх варто було би віднести до джерел.

Характеристику використаних джерел, як і у випадку з історіографією, здійснено відсторонено від предмету дослідження, здебільшого вони стосуються радянсько-американських відносин та становища євреїв у СРСР. Не зовсім вдало здійснено групування спогадів: «спогади емігрантів, які працювали у різних організаціях»; «спогади отримані під час інтерв'ю»; «мемуари та спогади осіб, котрі були безпосередніми учасниками тих подій», адже всі вони були учасниками подій, які досліджуються (с. 38).

Подекуди огляд джерел потребує детальнішого аналізу. Авторка часто аналізуючи цінність тих чи інших джерел, констатує їх важливість, натомість не вказує в чому вона полягає для висвітлення теми дослідження (*«Завдяки вивченню та аналізу електронних архівів ..., ми почерпнули доволі цінну інформацію, яка у свою чергу торкається багатьох актуальних*

аспектів», «Серед усього розмаїття джерел, нам вдалося, також, відшукати додаткові матеріали, які описують ... окремий погляд інших країн щодо внутрішньополітичної ситуації у Радянському Союзі та єврейської еміграції, зокрема» с. 31, «яскраво описані події, правильно розставлені акценти, – тільки так, а не інакше можна охарактеризувати його унікальні роботи» с. 38).

Підрозділ 1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження подекуди виглядає як сукупність визначень методів та принципів історичного пізнання із прив'язкою до теми дослідження та тлумачень понятійного апарату.

Певні зауваження слід висловити до змістового наповнення другого розділу. За задумом авторки підрозділ 2.1. мав би бути присвячений еміграції радянських євреїв, її напрямам, динаміці та чисельності, проте, більшість сюжетів мало пов'язані між собою і стосуються життя євреїв у СРСР (с. 53–55), причин еміграції, політики СРСР щодо єврейської еміграції, рееміграції євреїв, умовам адаптації емігрантів в країнах поселення (с. 63) тощо. Не зовсім доречні на початку підрозділу розлогі екскурси в історію розселення євреїв, сіоністського руху, дискримінаційної політики Російської імперії та СРСР щодо євреїв (с. 48-49). Дещо спрощеними є ототожнення авторки відмови на виїзд євреям із антисемітською політикою СРСР, позаяк Радянський Союз був закритою країною і для інших національностей. Окрім того, антисемітизм в історії завжди супроводжувався масовим виселенням. Варто згадати еміграційну політику міжвоєнної Польщі, уряд якої всіляко сприяв еміграції євреїв, яка була одним із механізмів національної політики. Не зовсім коректно ототожнюється антисемітизм із забороною вільного віросповідання, адже в СРСР віруючі різних релігій зазнавали таких обмежень також.

У висновках до п. 2.1. авторка, по суті, заперечує твердження, що еміграція євреїв була зумовлена лише переслідуванням євреїв в СРСР. Часто вона мала прагматичну мету – змінити та поліпшити свої умови життя. Із поданих дисертанткою сюжетів складається враження, що еміграція євреїв, до Ізраїлю була зумовлена не стільки антисемітською політикою СРСР, а впливом сіоністських організацій на єврейську спільноту. Із зростанням масштабів єврейської еміграції, зростає і розчарування в умовах поселення в Ізраїлі, що зумовило на початку 1970-х років її переорієнтацію на США. По суті «нешора» стала проявом кризи переселенської політики Ізраїлю щодо

громадян СРСР. Більшість радянських євреїв використали радянсько-американське протистояння для можливості еміграції до США.

Незрозуміло, чому дисертантка у п. 2.1. описує запровадження низки нормативно-правових обмежень радянською владою, як-то запровадження виїзних квот, компенсації за здобуту освіту тощо, якщо про це мало б ітися в п. 2.2. Політика радянської влади щодо еміграції. Зміст підрозділів 2.1. та 2.2. тісно переплетені і нагадує добірку прикладів перешкоджання еміграції євреїв та їх дискримінацію.

Текст п. 2.3. має низку сюжетів пов'язаних з діяльністю єврейських міжнародних організацій із підтримки еміграції радянських євреїв, діяльністю КДБ із переслідування бажаючих емігрувати, відмовою у наданні дозволів на виїзд, які не пов'язані із темою боротьби «відмовників» за право на еміграцію. Робота значно виграла б, якби здобувачка, на основі звітів і доносів, узагальнила характер, форми, методи, динаміку і масштаби протестного руху. Підрозділ 2.3. переповнений матеріалами, пов'язаними із дискримінацією національно-культурного життя євреїв, які більш доцільно було б згрупувати в окремий параграф і подати його як причини еміграції.

Подекуди текст нагадує добірку різних однотипних прикладів, поданих без належного критичного аналізу та узагальнень. Постійне цитування звітів КДБ, без їх критичного аналізу й узагальнення нагадує безкінечний калейдоскоп звернень цитованих із незрозумілою метою. Дослідження значно виграло б, якби здобувачка на основі цитованих звітів і доносів узагальнила форми, методи, масштаби, динаміку протестного руху євреїв. Варто було б узагальнити форми та методи роботи КДБ, їх статистику по запобіганню популяризації єврейської еміграції, а не подавати численні приклади їх діяльності.

Окремих уточнень потребує текст третього розділу, який мав би, насамперед, стосуватися ініціатив єврейських організацій щодо обстоювання права та підтримки еміграції євреїв з СРСР, натомість описується діяльність різного роду організацій із обстоювання національно-культурних та релігійних прав радянських євреїв, умови життя євреїв у СРСР, їх матеріальної підтримки, забезпечення їх товарами першої необхідності тощо.

Авторці варто було би простежити взаємозв'язок між зростанням популярності серед радянських євреїв еміграції до США, охолодженням на початку 1970-х років американсько-ізраїльських відносин, зменшенням впливу Ізраїлю на єврейські організації США.

Не зовсім вдалий відступ із описом будинку, який орендувала єврейська агенція поблизу Відня (с.131); історія викрадення заручників сирійськими терористами (132); опис про те, що Італія славилася з давніх давен якісними портами (с.133).

Незрозуміло чому авторка у п.3.2. зазначає, що правозахисні акції американських євреїв розпочинаються із 1980-х років, хоча у попередніх підрозділах наводилися численні приклади такої активності у 1960–1970-х роках. Із тексту п. 3.2. важко зрозуміти, про діяльність яких саме організацій йдеться. Цитуючи різні джерела, авторка оперує такими поняттями як «світове єврейське товариство», «американсько-єврейські організації», «на пленарних засіданнях», «комітети», «до завдань окремих працівників». Доцільно було б систематизувати єврейські організації, які сприяли еміграції з СРСР за напрямками, масштабами та результатами діяльності.

П. 3.3. переобтяжений деталізованим описом закупівель необхідних товарів для радянських євреїв, їх асортиментом та кількістю, описом вмісту посилок та сум витрат на придбання товарів; принципом розподілу матеріальної допомоги; фінансової допомоги «відмовникам» тощо. Натомість, недостатньо розкрито механізми фінансової допомоги на здійснення еміграції.

У п. 3.4. бракує систематизації форм та методів комунікації єврейських організацій США з єврейською спільнотою СРСР. Виклад матеріалу укладено з прикладів перевезення туристами матеріальної допомоги, літератури, релігійного приладдя, налагодження контактів із євреями СРСР, відстеження умов життя єврейської громади тощо.

Не зовсім зрозуміле в розкритті теми значення п. 4.1. Зовнішньополітична реакція на створення держави Ізраїль подається відсторонено від предмету дослідження і сфокусована на радянсько-ізраїльських та американсько-ізраїльських відносинах.

Непереконливими є аргументи здобувачки, що прийняття США нового імміграційного закону 1965 р., суттєво вплинуло на збільшення еміграції з СРСР. Наведені нею дані свідчать, що у 1950-х роках із СРСР до США прибуло 571 особа, а в 1960-х – 671 особа (с.175).

У підрозділ 4.3. «Євреї-політв'язні в процесі радянсько-американських обмінів», присвячений опису двох обмінів, у результаті яких із Радянського Союзу змогли виїхати лише 6 осіб, із яких лише четверо були

євреями. Значна увага присвячена історії затримання, ув'язнення та обміну Валентина Мороза та Георгія Вінса, які не були євреями (с. 185–192).

Більшість сюжетів п. 4.4. стосуються політики США щодо Ізраїлю та СРСР, оцінки США становища євреїв в СРСР та дотримання громадянських прав і свобод. В окремих випадках здобувачка підмінює предмет дослідження, розглядаючи політику США щодо Ізраїлю як тотожну політиці щодо еміграції радянських євреїв; політику підтримки радянських євреїв, як політику підтримки еміграції радянських євреїв (с. 195). Багато уваги відводиться оцінці керівництвом США становища євреїв в СРСР, що перегукується із другим розділом (с. 197–199).

Потребує уточнення опис запровадження в 1969 році квот на постійну еміграцію з СРСР в обсязі 500 осіб на рік, що не корелюється з інформацією про виїзд із СРСР 27 тис. осіб у 1972 році.

Недостатньо відстежено особливості політики різних президентських адміністрацій США щодо еміграції євреїв з СРСР. Здебільшого здобувачка посилається на оцінки діяльності американських президентів єврейськими організаціями.

П. 4.4. містить багато описового матеріалу, який не стосується тематики даного параграфу – право на еміграцію євреїв з СРСР у візіях американського політикуму: відвідування Ф. Вульфом та К. Смітом у 1980 році радянського трудового табору з описом обставин ув'язнення, умовами утримання, становищем євреїв в СРСР (с.205 – 207); випадки переслідування вчителів ідишу і правозахисників (с.208) тощо.

Загальним недоліком роботи є неналежне узагальнення фактологічного матеріалу, пряме цитування джерел без належного їх критичного аналізу та систематизації, що часто робить здобувачку заручницею оцінкових суджень та наративу використаних джерел, які часто між собою не узгоджуються. Подекуди текст нагадує добірку однотипних або розрізнених фактів погано узгоджених між собою. У роботі бракує систематизації процесів, подій і фактів і їх власної авторської інтерпретації.

Робота має стилістичні та граматичні огріхи. Авторка допускається технічних помилок у наведені статистичних даних. Так, зокрема, подаючи статистику виїзду євреїв з СРСР до Ізраїлю за 1965–1969 роки, подаються дані про 10899 тис. осіб (с.55). Очевидно, що йдеться про 10899 осіб, а не 10 млн 899 тис. Схожі помилки виявлено і у випадку, коли наводяться дані про видачу

спеціальних віз для євреїв з СРСР – 30000 тис., зрозуміло що йдеться про 30 тис., а не 30 млн віз (с. 176). Подібне зустрічається і на сторінках 180 – 181.

Висновки до розділів і підрозділів не завжди належно узагальнюють поданий матеріал і узгоджують його із предметом та завданнями дослідження.

8. Загальний висновок

Попри висловлені застереження, які ґрунтуються на власному баченні та розумінні предмету дослідження опонентом, представлена до захисту дисертація присвячена важливій малодослідженій темі, яка суттєво розширює розуміння природи еміграційних процесів, стимульованих внутрішніми та зовнішніми політичними чинниками. Представлений до захисту текст дисертації засвідчив опанування здобувачкою необхідних фахових компетентностей історика-дослідника. Результатом наукової праці Наталії Данилів стало введення в науковий дискурс нового напрямку досліджень та великого масиву нових джерел.

Робота Наталії Романівни Данилів «Політика США щодо єврейської еміграції з СРСР (1967–1989 рр.)» у цілому відповідає вимогам наказу МОН України № 40 від 12.01.2017 р. «Про затвердження вимог до оформлення дисертації» (зі змінами), відповідно до «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України №167 від 6 березня 2019 р., і може бути рекомендована на присудження наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 03 «Гуманітарні науки» за спеціальністю 032 «Історія та археологія».

Офіційний опонент,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії та археології України
Волинського національного університету
імені Лесі Українки

А. Г. Шваб

